

CUMHURİYET DÖNEMİNDE İŞLERLİK KAZANAN TÜRKÇE

Hamza ZÜLFİKAR

Birkaç yüzyıl Arapça ve Farsçanın etkisinde kalan Türkçe, Tanzimat Dönemi'nden itibaren aşamalı olarak kendi benliğine kavuşmaya başlamış, Cumhuriyet Dönemi'ne gelindiğinde Mustafa Kemal Atatürk'ün başlattığı uygulamalarla bir dönüşümün (inkılabın) en etkili, en sıcak (hararetli) yılları yaşanmıştır. İçinde bulunduğumuz böyle bir kasım ayında aramızdan ayrılmış olan Mustafa Kemal Atatürk'ü Türkçeye verdiği önem dolayısıyla rahmetle, şükranla anıyoruz. Başlatılmış olan bu hareketle Türkçenin öz benliğine kavuşmasının, kendi imkânlarıyla gelişmesinin yolu açılmıştır. Bu millî görevi üstlenen Türk Dil Kurumu, 1932 yılından 2017 yılına kadar her dönemde yaptığı çalışmalar ve ortaya koyduğu eserlerle bu amaca hizmet etmiş Türkçenin korunması, gelişmesi, uygar diller arasında yerini alması ilkesinden bugüne kadar ödün vermemiştir.

Devletin ve onu yönetenlerin, yazarların, aydınların dile sahip çıkmaları Türk tarihinde sık görülen bir hadisedir. Yakın tarihten Ahmet Vefik Paşa'ya, Şemseddin Sami'ye, Ömer Seyfettin'e, Ziya Gökalp'a ve bu yolda çaba gösterenlere ne mutlu. Osmanlı uyruğunda olanların devlet hizmetinde çalışabilmeleri için öncelikle resmî dil olan Türkçeyi bilmesini hüküm altına alan 1876 Anayasasına "Tebaa-i Osmaniye'nin hıdmat-ı devlette istihdam olunmak için devletin lisan-ı resmisi olan Türkçeyi bilmeleri şarttır" maddesini koyanlar ne büyük iş becermişlerdir. Türkçe, o tarihten sonra bütün anayasalarda en önemli madde olarak yer almıştır. Biraz daha geriye gidelim. Fransızca tıp eğitiminin ülkede Türkçe yapılmasını, kitaplarının Türkçe yazılmasını ve bu yolla tıp ilmini kendi dilimizle öğretip memleketin her yanına Türkçe olarak yayılmasını isteyen Padişah II. Mahmud'u şükranla, rahmetle anıyoruz (Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, 2. C, 293. s.).

Türkçeyle ilgili olarak son iki yüzyıl boyunca kademeli olarak yapılan düzenlemeler, dilin söz varlığını geliştirip yazımı üzerinde gerçekleştirilen iyileştirmeler, Türk dili çalışmalarında belli bir düzeye gelmiş olmanın yansımasıdır. Dilde alışkanlıklarından vazgeçemeyenlerin arzularına dil heba edilmemiş; temel düşünce, Türkçenin kuralları çerçevesinde ekleri ve kökleriyle varlığını ortaya koymak olmuştur.

Devletimiz ve onun yöneticileri, bugün de bu millî davanın bilincinde olarak Türk Dil Kurumu ile birlikte 2017 yılını “Türk Dili Yılı” ilan etmiş ve yurdun çeşitli köşelerinde konuyla ilgili etkinlikler yapılmaya başlanmıştır. Bu etkinliklerden Türk Dil Kurumunda yapılanlardan bir kısmı şöyledir:

“2017 TÜRK DİLİ YILI” KAPSAMINDA YAPILAN FAALİYETLER

1. Eczacıbaşı Topluluğu Yönetim Kurulu Başkanı Bülent ECZACIBAŞI'nın “Plaza Dilinde Türkçe Kullanılması Yönündeki Çalışmalarından Ötürü Teşekkür Ziyareti” (08.01.2017) (AYK ve TDK)
2. Müzik Terimleri Konferansı ve Türk Musikisi Konseri (19.01.2017) (Kurum)
3. “Ustadan Çırağa, Mikrofondan Kulağa Doğru Türkçe” Konferansı (02. 02. 2017) (Kurum)
4. Ankara Millî Eğitim Müdürlüğü “Dilimizi Koruyalım Yarışması” 08.03.2017) (Destek)
5. Talat TEKİN *Orhon Türkçesi Grameri* Sempozyumu (08.03.2017) TDK ve Hacettepe Üniversitesi)
6. 100. Doğum Yıl Dönümünde Hikmet DİZDAROĞLU'nu Anma Toplantısı (04.04.2017)
7. *Tehlikedeki Türk Dilleri* Kitabı Tanıtma Toplantısı (14.03.2017) (TDK ve Ahmet Yesevi Üniversitesi İş Birliği)
8. “2017 Türk Dili Yılı”-Dilimiz Kimliğimizdir Tanıtma Toplantısı (15.03.2017) (AYK ve TDK)
9. “Güzel Türkçemizi Güzel Konuşalım” Yarışması (12.04.2017) (TDK ve Yalova Anadolu İHL İş Birliği)
10. Kemal Edip Kürkçüoğlu'nu Anma Paneli (03.05.2017) (TDK ve Marmara Üniversitesi İş Birliği)

11. Prof. Dr. M. Fuad Köprülü Anısına II. Milletlerarası Türk Dili ve Edebiyatları Öğretimi Sempozyumu (17-18 Nisan 2017) (TDK ve Gazi Üniversitesi İş Birliği)
12. VIII. Uluslararası Türk Dili Kurultayı (22-26.05.2017) (Kurum)
13. Türk Diline Üstün Hizmet Ödülleri Toplantısı (23.05.2017) (AYK ve TDK)
14. Türk Dil Kurumunun Kuruluşunun 85. Yıl Dönümü Kutlaması (12.07.2017) (TDK)
15. Doğumunun 100. Yıl Dönümünde Cahit KÜLEBİ'yi Anma Toplantısı (12.07.2017) (TDK ve Niksar Belediyesi)
16. Uluslararası Genç Türkologlar Dil Sempozyumu ve Biz Aynı Hikâyenin Çocuklarıyız Şenliği (31 Temmuz-04 Ağustos 2017) (TDK ve Türkiye Gençlik Konfederasyonu İş Birliği)
17. *Boşnakça-Türkçe Sözlük*'ü Tanıtma Toplantısı (TDK) (31.07.2017)
- 18 “Bilim ve Eğitim-Öğretim Dili Türkçe” Konferansı TÜBA, NEÜ, KMÜ, AYK, TDK İş Birliği (21 Ağustos 2017), Karaman.
19. Radyo ve Televizyonlarda Doğru, Güzel ve Anlaşılır Türkçe Kullanımının Yaygınlaştırılması Projesi Tanıtma Toplantısı, TDK, RTÜK İş Birliği (20 Eylül 2017)
20. “Kimliğimiz Türkçemiz” Kısa Film ve Kamu Spotu Yarışması, TDK, Gazi Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi İş Birliği (Eylül 2017)
21. 85. Dil Bayramı Kutlaması, TDK, Amasya Üniversitesi, Amasya Belediyesi ve Anadolu Mektebi İş Birliği, 26 Eylül 2017, Amasya.
22. “Dilimiz Kimliğimizdir” Türkçeyi Doğru ve Güzel Kullanma Makale ve Deneme Yarışması, TDK, MEB İş Birliği, Eylül 2017 (Yarışma başlamıştır; son başvuru tarihi 16 Ekim 2017.)
23. Tarih Boyunca Türkçe Sözlükler Sergisi (22-28 Eylül 2017) (TDK, Millî Kütüphane Başkanlığı İş Birliği)
24. “Tehlikedeki Türk Dilleri” VII. Uluslararası Türkoloji Kongresi, 18-20 Ekim 2017, Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, TDK İş Birliği, Kazakistan
25. Dil Bilgisi Kitapları Sergisi (18-22 Ekim 2017) (Millî Kütüphane Başkanlığı İş Birliği)

26. Dil, Tarih ve Kültür Bağlamında Türklere Devlet Yönetimi ve Algısı, TDK, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi (23-24 Ekim)

27. “Dilimiz Kimliğimizdir” Konferansı, TDK, 7 Bölge 14 Üniversite, Kültür Bakanlığı ve Uluslararası Kültür, Dil ve Edebiyat Derneği (UKDE) İş Birliği. Toplam 14 Konferans. İlki Çanakkale 18 Mart Üniversitesi (16 Ekim 2017)

Bir başka etkinlik 21-22 Kasım 2017 tarihinde Afyon Kocatepe Üniversitesi ile Afyonkarahisar Valiliğince düzenlenmiş, Afyonkarahisar Belediyesi de bu etkinliğe destek olmuştur. Düzenlenen çalışmaya çeşitli üniversitelerden 20 öğretim üyesi konuşmacı olarak katılmış, hazırladıkları bildirimleri sunmuşlardır. Ayrıca 35 öğretim üyesi yapılan konuşmaları değerlendirmek ve katkıda bulunmak amacıyla oturumlarda tartışmacı olarak hazır bulunmuştur. “Türk Dili Çalıştayı” adı verilen ve akademik düzeyi yüksek olan bu etkinliğe Tarım Orman ve Su İşleri Bakanı Prof. Dr. Veysel Eroğlu, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Başkanı Prof. Dr. Derya Örs, Türk Dil Kurumu Başkanı Mustafa S. Kaçalın, Afyon Kocatepe Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Mustafa Solak da birer bildiriyle katılmışlardır. Çalıştayı düzenleme kurulu; Prof. Dr. Mehmet Karakaş, Prof. Dr. Ahmet Yaramış, Prof. Dr. Gürer Gülsevin, Prof. Dr. Erdoğan Boz ile Başkanlığı üstlenen Doç. Dr. Cüneyt Akından oluşmuştur. Ayrıca Arş. Gör. Gülşah Yılmaz, Arş. Gör. Oğuz Kısa düzenleme kurulunun yazışmalarında görev almışlardır. Türk diline duyulan ilgiden ve yaptıkları hizmetlerden dolayı Afyon Kocatepe Üniversitesine, Afyonkarahisar Valiliğine, Afyonkarahisar Belediyesi Başkanlığına ve düzenleme kuruluna teşekkür ederiz.

Dilimizde yaşanan yabancılaşmaya, yozlaşmaya dikkat çekilen bu toplantıda; Türkçenin öğretimi, ortak dil, sözlük ve terim çalışmaları dile getirilmiş ve tartışılmıştır.

Bugün ekleri, kökleri, söz varlığı, yazımı, eğitim ve öğretimi açısından takdir edilecek bir düzeye gelmiş olan Türkçeye rağmen dilin söz varlığı ve terimleri açısından aldığı şekil iç açıcı değildir. Derdimiz, Batı kökenli kelimelerin dilimizde aşırı bir biçimde artmasında düğümlenmektedir.

Başlangıçtan 1950’li yıllara kadar Fransızcanın kültür ve bilim terimleri takip edilmiş ve onlara Osmanlı Türkçesinden karşılıklar bulunmaya başlanmışken daha sonra İngilizce kelime ve terimlerin alabildiğince dili sarmasıyla bilim ve sanat dili giderek yabancılaşmış, nerdeyse içinden çıkılmaz bir hâl almıştır. Yıllar ilerledikçe aydınlardan çoğunun bu tablo karşısında sesiz

kalması, bunu bir sorun olarak görmemesi, küresel (global), uluslararası bir durum sayması, umutların kırılmasına yol açmıştır.

Batı kökenli *somnambulizm* terimiyle karşılaşan Osmanlı aydını, mevcut dilden *sairfilmenam* sözünü türetmiş. Cumhuriyet Dönemi'nde dilin kendi benliğine kavuşturulması çabaları içinde yabancı kelimelerden oluşan *sairfilmenam*'ın karşılığı Türkçe kökler ve eklere dayandırılarak hepimizin anlayacağı *uyurgezer* olmuş. Kelimedeki geniz zaman eki, artık bir zaman eki olmayıp bir yapım eki gibi düşünülmüş; Türkçe ekler çalıştırılmaya, işletilmeye başlanmış; Türk dil bilgisinin kuralları çerçevesinde isabetli ve akılcı bir yol izlenmiştir. Temel düşünce ise kendi bilim ve kültür dilini önde tutmaktır. Açıklamaya çalıştığım Osmanlı Türkçesinden Türkiye Türkçesine yapılan bu aktarmaların yüzlerce örneği var. Aşağıdaki tablo, bu örneklerden birkaçını içine almaktadır.

Batı dillerindeki karşılığı	Osmanlı Türkçesindeki karşılığı	Türkiye Türkçesindeki karşılığı
isolator	tefrit eden	yalıtkan
dansite	kesafet	yoğunluk
point de tangence	nokta-i temas	değme noktası
point de view	nokta-i nazar	bakış açısı
point d'excimation	alameti istiğrab	ünlem işareti
hygrometer	mizan-ı rutubet	nemölçer
point d'interrogation	alamet-i istifham	soru işareti
point d'observation	tarassut noktası	gözetleme yeri
absorption	mass etme	soğurma
point d'ebullition	nokta-i galeyan	kaynama noktası

Fransızcanın esas alındığı dönemde bilim adamının Osmanlı Türkçesinden türettiği bu terimler, tablonun üçüncü sütununda görüldüğü gibi bu kez Türkçe köklerden ve Türkçe eklerden yararlanılarak karşılanmış. *point de tangence*, *point d'ebullition* örneklerinde görüldüğü gibi bir kısmı kelime kelime tercüme edilerek *nokta-i temas*, *nokta-i galeyan* olarak karşılanmış. Daha sonra bulunan Türkçe karşılıklar *değme noktası*, *kaynama noktası* olmuş. Bunları Türkçede birer *aktarma* diye adlandırıyoruz.

Bu açıklamalarda içinde çeviri (tercüme) değil *aktarma* terimini kullanıyorum. Osmanlı Türkçesinden Türkiye Türkçesine yapılanlar bir çeviri

değildir. Çeviri (tercüme) terimini, bir yabancı dilin kelimesi söz konusu olduğunda kullanıyoruz.

Cumhuriyet öncesi ve sonrası yaşanan bu başlangıç dönemini “yeni dile aktarma çağı” diye adlandırabiliriz. Bilim ve sanat dallarında Arapça ve Farsça kelime köklerinden, eklerinden ve o dillerin kurallarından türetilen geniş bir söz varlığı oluşmuş; Cumhuriyet Dönemi'nde bunlar, Türkçenin köklerinden ve eklerinden yararlanılarak dile aktarılmaya başlanmıştır. Bunların arasında unutulmuşlar, aktarılmayanlar, gözden kaçanlar veya yeni dönemde doğrudan Fransızcasının tercih edildiği örnekler de var. Bir sinir hastalığı olan *nevralji* Osmanlı Türkçesiyle *elem-i asabi* biçiminde karşılanmış. *Asap* bugün *asabımı bozma* sözünde yaşıyor. Cumhuriyet Dönemi'nde karşılık aranmamış, bulunamayınca *nevralji* tercih edilmiş. Bunun gibi *ekvator* için bulunmuş *hatt-ı istiva* Cumhuriyet Dönemi'nde gene *ekvator* terimiyle ifade edilmiş. Osmanlıcadan Türkiye Türkçesine önerilmiş *adem-i itilaf* için *uyuşmazlık* gibi birçok kelime de ilgi görmemiştir. Söz konusu bu ara dönem yani Osmanlı Türkçesinden Türkiye Türkçesine geçiş süreci, terimler açısından özel olarak araştırılmaya değer.

Türkçeleştirme yolunda yapılmış uygulamalar örneklerden hareket edilerek belirlenmeye çalışıldığında yaşanan boşlukları, ihmalleri görmek mümkün olabiliyor. Bir kere Türkçenin dil bilgisi kuralları yeterince dikkate alınmamıştır. Bu işte öncelikle göz önünde bulundurulması gerekli olan ad, sıfat, fiil ve bu üç kelime sınıfıyla ilgili kuralların birbiriyle olan ayırıcı özellikleri üzerinde yeterince durulmamış. İlgili; önüne gelen bir kelime veya terimin Türkçesi ne olabilir diye düşünmüş, ona bir karşılık bulmakla yetinmiş. Durum böyleyken yapılan aktarmalarda bir kavramın sıfatı Türkçe olarak karşılanmış, onun adı veya fiili gözetilmemiş. Fransızcada *stabile* sıfat, *stability* ad, *stabilize* fiil ve bu fiilden *stabilisation* ad. Osmanlı Türkçesinde *stabil* sıfatına *sabit*, ad biçimi *stabiliti* için *sabite* karşılık olarak kullanılmış. Cumhuriyet Dönemi'nde bunlara bulunan karşılık: *durağan* (sıfat), *durağanlık* (ad). Fiili *stabilize* ise *tahkim etmek*, *muhkem kılmak* sözleriyle ifade edilmiş. Türkiye Türkçesinde bu kavram *durağanlaştırmak* sözüyle karşılık bulmuş. Günümüze gelince görüyoruz ki *stabil* dilde daha yaygın. *Durağanlaştırmak* fiiline ise pek itibar edilmemiş gene *tahkim etmek* birleşik fiili öne çıkmış.

Bu arada takdire değer buluşlar da olmuş. Osmanlı bilim adamının *absorbe* karşılığı kullandığı *massetmek*, bunun ad biçimi *absorption* karşılığı

imtisas terimleri Arapça kaynaklıdır. Cumhuriyet Dönemi'ne gelince aslında *emmek*, *emme* demek olan *absorbe etmek*, *absorbsiyon* terimleri *soğurmak*, *soğurma* biçiminde karşılanmış. Bu fiil eski Türkçe metinlerden alınarak yazı diline mal edilmiş. "Suyu çekilmek, buharlaşmak" anlamındadır. Bugün bir sağlık bilimi terimi olarak kullanılıyor. Her türlü emilebilen, ortamdan çekilebilen, eski terimiyle massedilen nesnelere, olaylar için kullanılmış. Türk Dil Kurumunca yayımlanmış olan *İlaç ve Eczacılık Terimleri Sözlüğü*'ndeki *absorbent* karşılığı *soğurğan*, *absorbance* karşılığı *soğurğanlık*, *absorption* karşılığı *soğurma* biçimleri bu file dayanır (650. s.).

Osmanlı Türkçesinden aktarmalar yapılırken bulunan Türkçe karşılıkların zaman eklerinden yararlanılarak karşılandığı bulunmuş isabetli yolların biridir. Türk Dil Kurumunca 1934 yılında yayımlanan *Osmanlıcadan Türkçeye Cep Kılavuzu*'nda bunun örnekleri yer alıyor. Bu terimler *-r*, *ar* (*-er*, *-ır*, *-ir*, *-ur*, *-ür*) ve olumsuzluk bildiren *-maz* (*-mez*) geniş zaman ekleriyle yapılmış. Örnek olarak *yekûn*, *meblağ* karşılığı *tutar*; *menkul* karşılığı *taşınur*; *şayan-ı itimat* karşılığı *güvenilir*; *müşabih* karşılığı *benzer* türetilmiş. Bu yapıda olanlara *-lık* eki getirilerek *insicam* karşılığı *tutarlık*, *imkân* karşılığı *olabilirlik* terimleri elde edilmiş.

Ekin olumsuz biçimi de işletilmiş: *Gayrimenkul* karşılığı *taşınmaz*, ilk hecesi uzun söylenen *atıl* karşılığı *işlemez*, *namağlup* karşılığı *yenilmez*. *Tükenmez kalem* sözündeki *tükenmez* sıfatı akıllıca elde edilmiş pek uygun bir buluştur. *-lık* eki getirilerek *adem-i ihtilaf* karşılığı *anlaşmazlık*, *adem-i tecavüz* karşılığı *saldırmazlık*, *adem-i itilaf* karşılığı *anlaşmazlık* terimleri de dilin kazançları arasına girmiştir.

Burada *-maz* (*-mez*) ekinin *-r*, *ar* (*-er*, *-ır*, *-ir*, *-ur*, *-ür*) ekine göre örneklerinin kısıtlı olduğunu belirtmek isterim. Sıralamayı gerekli bulmadığım pek çok örnekte, ekin olumsuz biçimiyle daha çok terim yapıldığını gördüm. Bu da gösteriyor ki eklerin her iki biçimi birlikte ele alınmamış. Bu konu üzerinde durmalıyız.

Şimdi önümüzde böyle bir tecrübe ve yabancı terimlere Türkçe karşılık bulmada açılmış yollar varken, bilim ve sanat adamları yabancı terimlerin Türkçelerini aramak yolunda bir zahmete katlanmayıp olduğu gibi terimlerin Batı kökenli biçimlerini tercih ediyor. Aslında onlara yol göstermede bizim de ihmimiz var. Kelime kelime çeviriden çok işlevden hareket ederek Türkçenin kurallarına uygun karşılıklar bulma yolu üzerinde durmalıyız. Bundan birkaç yıl önce Türk Dil Kurumu, terim çalışma grupları kurmuş,

bilim adamlarıyla dilcileri bir araya getirmişti. Bu yolda fikir alışverişi olmuş ve bazı yayınlar da ortaya konmuştu. Bugün çalışmaları durdurulmuş olan terim çalışma grupları içinde görevliyken *Tıp Bilimi Terimleri Sözlüğü*, *İlaç ve Eczacılık Terimleri Sözlüğü* hazırlık aşamalarında dilin türetme imkânları göz önünde bulunduruldu ve birçok terim Türkçeye kazandırıldı.

Sözümüzü noktalarken demek istiyorum ki Cumhuriyet Dönemi'nde sınırlı da olsa türetilmiş terimler, takip edilen yol, seçilen kök ve ekler; bugün de örnek alınabilir, birikimlerimiz bunlara eklenebilir, bilim ve sanat dallarında en çok kullanılan ad ve sıfat durumundaki Batı kökenli yabancı terimler Türkçeleştirilebilir, bizden önceki neslin heyecanı yeniden duyulabilir.